

Klió 2008/1.

17. évfolyam

XX. század

A múlt hosszú árnyéka. Történelempolitika és az emlékezés kultúrája Németországban 1945 után

Aleida Assmann irodalomtörténészt, anglistát, a Konstanzi Egyetem professzorát túlzás nélkül nevezhetjük a németországi irodalom- és kultúratudomány egyik legtermékenyebb és nemzetközileg legelismertebb képviselőjének. Magyar fordításban ugyan könnyebben hozzáférhetőek férjének, az egyiptológus, illetve kultúrtörténész és valláskutató Jan Assmannak szövegei (A kulturális emlékezet: írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban valamint Mózes az egyiptomi: egy emléknym megfejtése).

Kultúraantropológiai és elsősorban emlékezetelméleti alapmunkák szerzőpárosaként azonban össze is összefonódik munkásságuk. Aleida Assmann mostani, (egyik) legfrissebb monográfiája részben összefoglalja (megismétli) és kiegészíti az eddigi munkáiban, elsősorban két, 1999-es szövegében már bemutatott fogalmakat és esettanulmányokat (az Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses [Emlékezeti terek. A kulturális emlékezet formái és változásai] című és az Ute Freverttel közösen írt Geschichtsvergessenheit-Geschichtsversessenheit. Vom Umgang mit deutschen Vergangenheiten nach 1945 [A történelem elfelejtői – a történelem megszállottjai. A német múlt kezelése 1945 után] című kötetek elméleti belátásaira és németországi példáira gondolok). A két fő fejezetre, elméleti háttérre és esettanulmányokra osztott mostani szöveg legfőbb érdeme éppen az összefoglaló rendszerezésben, a II. világháború utáni német történelem és a közelmúlt politikai és kulturális eseményeinek meggyőző részletességgel elemzett, átfogó és átlátható elméleti keretben történő értelmezésében és újraértésében rejlik.

A borítón látható képen a Brandenburgi kapura vetítve olvasható az auschwitzi haláltábor kapujának „Arbeit macht frei” felirata, s ez a provokatívan tabusértő kép (Host Hoheisel 1997-es installációja) értelmezi a címet is: a múlt hosszú árnyéka a holokauszt árnyéka, mely akaratunktól és tudatunktól függetlenül határozza meg az emlékezetkultúrát. A 2005-ben elhunyt Reinhart Kosellecknek ajánlott kötet tulajdonképpen témája a holokauszt recepciója az egyéni és kollektív emlékezetben, a különbözőtörténelmi szakaszokban és médiumokban. A fasizmus és a holokauszt árnyékából ugyanis nem lehet (nem is kell) kilépni: az el nem múltó, traumatikus múlt árnyéka (Auschwitz) ugyanolyan része, sőt alapja a jelenkori önmegértésnek Németországban, mint a történelmi múlt események helyszíne, az újraegyesítés dicsőséges szimbóluma, a Brandenburgi kapu. (S itt nem feltétlenül csak egy negatív stigmára, az áldozatok fájdmárára és a tettesek bűnére

kell gondolnunk: Assmann a holocaust kontextusával összefüggésben emeli ki például az univerzális emberi jogok sérthetlenségének a német alkotmányba foglalását, vagy az emberiség elleni bűntettek fogalmának és jogi intézményeinek kidolgozását is.)

A téma (a holokausz „árnyéka”) indokolja bizonyos elméleti előfeltevések részletekbe menő kifejtését, például a téziseket, melyek szerint a társadalmi tények diszkurzív konstruktumok (a nemzet „elképzelt közösség”), az emlékezet kollektív jellegű, identitásokat formáló, s a felejtésnek vagy a történelemnek nem feltétlenül (vagy kizárólag) az ellentéte. Assmann Ernest Renan híres, 1882-es szövegét (Mi a nemzet?) szoroson olvasva bemutatja többek között a konstruktivista nemzetelméletek kiindulópontját. A nemzetépítés két fő folyamatát emeli ki: a modernizációt (a Benedict Anderson által is tárgyalt alfabetizálódást, demokratizálódást, vagy a történelemtudomány saját, Die Arbeit am nationalen Gedächtnis. Eine kurze Geschichte der deutschen Bildungsidee [A nemzeti emlékezet előállítás. A német Bildung-eszme rövid története] című munkájában részletesen tárgyalt önállósódását) és a mitizálást (a múlt nemzeti mítoszok formájában történő elsajátítását, melyben a felejtés és a szenvedés is konstitutív jelleget ölt). A kollektív emlékezet támadható és kontúrtales fogalmát Assmann a következő kategóriákkal váltja fel: neuronális emlékezet (egyéni, de csak a kommunikatív interakcióban jön létre); szociális emlékezet (például egy generáció emlékezet); kulturális emlékezet (mely anyagi rögzítettsége miatt „túléli” a generációkat – Assmann megismétli ebben a vonatkozásban az ismert megkülönböztetést a múzeumokban, archívumokban őrzött tároló emlékezet és az identitások alapjául szolgáló funkcionális emlékezet között is); és politikai vagy nemzeti emlékezet (ez szűkebb értelemben véve is kollektív, hiszen egy szoros közösség egységes identitásának az alapja). Assmann vázolja a történelem és az emlékezet közötti viszony értelmezésének történetét is: a szóbeli kultúrákban még összefonódott a kettő, hiszen a múltból való megemlékezés, a múlt felejtéstől való megőrzése, egy dinasztia, intézmény, állam legitimálása volt a történetírás feladata. Az újkori történetírás, a kritikai pozitivisták iskola kora óta viszont kialakult az az elképzelés, hogy a történelem egy absztrakt és „objektív” tudásra vonatkozik, amely „független” a szubjektív, szóbeli emlékezettől. A holokausz után, a trauma következtében újból közeledett egymáshoz az emlékezet és a történelem abban az értelemben, hogy felértékelődött, sőt, szinte szakralizálódott az egyéni, szóbeli hagyományozás (oral history), a történelemtudomány pedig a kritikai funkciója mellett morális feladatot is hivatott betölteni.

Az etikai orientáció, mint a történelemtudomány új, holocaust utáni dimenziója megnyilvánul abban is, hogy a II. világháború után már az addigi győztesek és vesztesek helyett tettesekről és áldozatokról beszélhetünk. A („történelmet író”) győztesek megörökítésére számos példát sorolhatnánk; a vesztes-emlékezet iskolapéldája pedig az I. világháborút elvesztő Németország: közös bennük az a heroikus szemantika, az a mitizáló, afirmatív vonás, amelyet Assmann szerint teljességgel nélkülöz a tettes- vagy az áldozat-emlékezet (a trauma még magát az elbeszélhetőséget, a mindenkori identitás alapját is kizárja). Az áldozatot az különbözteti meg a vesztestől (egy háború legyőztjétől), hogy az áldozat az erőszak passzív, védekezésre,

ellenállásra képtelen céltáblája, és ez a hatalmi aszimmetria jellemez minden genocídiumot: a holokausztot, a gyarmatosítást, az örmény népirtást 1915-ben. Assmann figyelmeztet, hogy a victima vagy hostia jellegűáldozatiságot nem keverhetjük össze a politikai, vallási mártírok sacrificium, immolatio értelmű, áldozatkultuszhoz is vezető, heroikus áldozatiságával, azzal, amikor győztesek vagy vesztesek lesznek egy valamiért (például hazáért) vívott harc (hősi) áldozataivá. (A kétfajta áldozat kevésbé szerencsés összemosására példa, amikor 1985-ben, a Waffen-SS tagok sírjait is őrző bitburgi katonai temetőben Ronald Reagan és Helmut Kohl együtt emlékeztek meg a hazájukért áldozatot hozó német és amerikai „hősökről”). Az áldozatok emlékezetének felértékelődése, a traumatizáltak eddig elhallgatott, fel nem jegyzett, de most új, állandó médiajelenlétet nyert, identitásokat formáló emlékezete egyértelműen jelzi, hogy a múlthoz való viszony a holokauszt óta már nem politikai, hanem morális (sőt, érzelmi) alapon nyugszik. A történelemtudományt is meghatározó új diskurzus a passzív áldozat szenvedésére koncentrálnak és univerzális etikai normákat hirdet, s itt Assmann szerint az általában vett történelmet felváltja az emlékezés (egy-egy áldozattá vált csoport emlékezete). Nemzetközi tendencia, hogy a mediális váltás és a globalizáció következtében a tettesek és áldozatok közé lépett nyilvánosság terében a kilencvenes évektől fontosabbá vált a holokauszt és a gyarmatosítás áldozataira való emlékezés illetve az áldozatok emlékezete, mint az egykor gyógyítónak kikiáltott felejtés. (Assmann az 1998-as év eseményeire, három nyilvános és hivatalos bocsánatkérésre hivatkozik: ekkor követte meg a kanadai kormány az óslakosokat, Bill Clinton Ugandában a rabszolgaságért kért bocsánatot, a japán miniszterelnök Obuchi pedig a koreaiakon elkövetett erőszakért). Sőt, már a hetvenes évek végén (a holokauszt-fogalmat meghonosító amerikai sorozat népszerűségével) és a nyolcvanas évek évfordulóinak megemlékezései folyamán (1985, 1988, 1989) visszatért „a múlt árnya”, vagyis egyformán az áldozatokra figyelt az eddig a múlthoz másképpen viszonyuló tettes- és áldozat emlékezet is. (A közvetlenül a holokausztot követő időszakban a tettesek részéről a múlt tabuizálása volt a jellemző magatartás, az áldozatok oldaláról a trauma miatti hallgatás, vagy a politikai körülményekkel magyarázható felejtés: az egykori szövetséges Szovjetunióval szembenálló nyugati blokknak nem volt érdeke a (nyugat)német bűnösség hangsúlyozása.)

A kötet második, esettanulmányokat tartalmazó része az emlékezetkultúra és a történelem említett etikai, „posztheroikus” fordulatának, az áldozati emlékezet felértékelődésének kontextusában vizsgálja többek között az emlékezés „autentikusságának”, „valódiságának” a kérdését, valamint a holokausztra adott németországi válaszok sokféleségét. A patológikus, kettős identitásra (a „diakrón skizofréniára”) hozott példák világítják meg leginkább az identitás és emlékezés társadalmi keretektől való függését. Az egykori magas rangú náci tiszt, Hans Schneider a háború után új okmányokkal, Hans Schwerte néven futott be fényes akadémiai és diplomáciai karriert: balliberális egyetemi rektorként és kitüntetett közéleti személyiségként küzdött például Celan és Kafka művészetének elismerésért vagy a diákmozgalom céljaiért. Binjamin Wilkomirski 1995-ben megjelent könyve (Bruchstücke. Aus einer Kindheit 1939-1948 [Töredékek. Egy gyermekkorból 1939-1948]) pedig egy holocaust-túlélőbiográfiájaként vált nemzetközi

bestsellerré, számos traumatizált olvasó, egykori KZ-fogoly olvasta saját emlékeinek artikulációjaként, egészen addig, amíg ki nem derült, hogy a szerző nem egy koncentrációs táborban, hanem Bruno Dössecker néven svájci nevelőszüleinél töltötte gyermekkorát. Schneider/Schwerte tehát elfelejtette, amit tett, elfojtotta tettes-emlékezetét, Dössecker/Wilkomirski pedig olyanra emlékezett, amit nem élt át, vagyis opportunistá módon konstruált egy áldozat-emlékezetet. A két férfi ötven illetve három éves sikertörténete azt bizonyítja, hogy az emlékezet, identitás mindenkor egy szociálisan konstruált, társadalmilag adott, normatív kerettől függ. 1945 után fontos volt a tettesek számára a múlt elfedése, a büntetés elkerülése (ezt a normát tette magáévá Schneider/Schwerte), a 90-es években pedig, amikor Dössecker/Wilkomirski sikert aratott, a mitizáló, hősi áldozatokra, a győztes és vesztes formákra koncentrálódó emlékezési kultúra etikai fordulatot vett, melyben a passzív, ártatlan áldozat emlékei nyilvános figyelmet, globális elismertséget kaptak. Ez az (Assmann fő tézisének nevezhető) fordulat azt (is) jelentette, hogy a holokauszt maga vált egyfajta univerzális emlékezeti keretté (s ebben a szociális konstrukcióként értett holokausztban része volt a korrekten, ha nem is autentikusan emlékező, a történelmi holokauszttól megmenekült Dössecker/Wilkomirskinak is).

A történelmi diskurzus etikai fordulata, a holokauszt univerzalizálódása tette lehetővé, hogy 2002-től a II. világháború német áldozataira (a német városok bombázására, a kitelepítettek, a megerőszakolt nőkre) való emlékezés is teret kapott a németországi emlékezés kultúrájában. Eddigre azonban Assmann szerint a műltra való emlékezés számos személyes és politikai formája érvényét veszítette. Az öngigazolásnak, a háborús bűn elfojtásának Assmann számos stratégiáját bemutatja: ilyen például a (tettes) önmagunk áldozatként való értelmezése (Ausztria esete), a bűnösség externalizálása (offenzív módon a náci is a zsidókra, a bűnbakokra vetítettek egyfajta bűnösséget, itt a defenzív kivetítésről van szó), amely Hitler (vagy egy náci klikk) egyedüli bűnösségét hangsúlyozta, a bűn internalizálása, önkéntes elfogadása (melyet a Hannes Heer által szervezett Wehrmachtkiállítás szemléltet 1995-től). Assmann megemlíti a hallgatást is, amely a holokausztra mint traumatikus, elbeszélhetetlen tapasztalatra vonatkozik, de a modernség irodalmában általános nyelvi szkepszissel is összefüggésbe hozható. Jellemző magatartásforma továbbá a múlt meghamisítása, mely a csak a „szépre” emlékező (ha egyáltalán emlékező) családi történetekben bevett védekezési mechanizmus. Ahogy említettem, Assmann 2002-től számítja a német áldozati narratívák népszerűségét (bár 1985 is említésre méltó dátum, hiszen Richard von Weizsäcker a vereséget ekkor értelmezte újra felszabadításként, s ezzel teret nyitott az áldozatok perspektívájának). A németek (a „tettesek”) szenvedése nem csupán azért nem válhatott hamarabb elfogadottá az emlékezés kultúrájában, mert a traumatikus esemény csak egy bizonyos „lappangási idő” után verbalizálható, hanem mert az áldozati mivolt hangsúlyozása egy bevett bűnelhárítási mechanizmus is. Ezzel a tabuval számolt fel két 2002-es szöveg, Günter Grass *Im Krebsgang*-ja [Ráklépésben] és Jörg Friedrich *Der Brand* [A tűz] című szövege. Friedrich a bombázások leírásakor a haláltáborokról szóló irodalmi beszéd nyelvén beszél, ami Assmann szerint azt szemlélteti, hogy a holocaust általános trauma-paradigmává vált (Toni Morrison afro-amerikai íróőa rabszolgaságról

szól a hatmillió zsidó áldozatra utalva). Grass szövege a Keleti tengerbe elsüllyesztett, német menekültekkel teli Wilhelm Gustloff nevű hajó történetét mondja el, de az emlékezés generációk közötti különbségével és új médiumaival (az internettel mint az elfojtott, elfeledett emlékek tárhelyével, globális kommunikációs és interakciós médiummal) is foglalkozik. Az áldozati perspektíva, amely a szemtanúk, a holokauszt túlélőinek lassú elfogyása és az új mediális színreviteli lehetőségek miatt egyfajta új, Kelet- és Nyugat-Németországot összekötő nemzeti narratívaként is meghatározóvá vált az emlékezetkultúrában, megnyílt a német áldozatok irányába is.

Assmann könyve végén (miután részletesen áttekintette a holokausztemlékezet új veszélyeket és esélyeket rejtő médiumait, a holokauszt-emlékműveket és emléknapokat illetve az alcímben szereplő fogalmak diskurzustörténetét) arra az izgalmas kérdésre keresi a választ, hogy hogyan konstruálható (természetesen nem felülről) egy szupranacionális, európai identitás. Erről egyenlőre csak annyit jelenthetünk ki, hogy szükségszerűen eklektikus (az európaiság értékeit, de a múlt árnyékát is magába foglalja) és relacionális, mindig is egy másikkal szemben (a Távol-Kelettel, a Nyugattal illetve Kelettel, az iszlám világgal szemben, stb.) jött létre. Többen a holokauszt traumáját tekintik az európai „képzelt közösség” közös, alapító tapasztalatának, emlékének (Assmann megemlíti azonban a múlt visszatérő árnyaira adott eltérőreakciókat is: Nyugat-Európában megkérdőjeleződnek, Kelet-Európában viszont inkább újraélednek a heroikus, például a saját áldozatiságot hangsúlyozó, és tettességet elfojtó nemzeti nagy elbeszélések). Assmann szerint a cél (még ha messze is vagyunk tőle) egy olyan közös európai emlékezeti és sorsközösség, amelyben a nemzeti határok csupán belső határok, amelyben mindenféle erőszak áldozatáról (így a holokauszt áldozatainak szenvedéseiről is) megemlékezünk, s önmagunk történelmében, identitásában a tettet és az áldozatot is, a saját bűnt és a másik szenvedését is elismerjük (a szerző itt Esterházy Péter gondolataira épít). Európa, mint egy transznacionális emlékezési keret közös történelmi tudaton kell, hogy alapuljon, melyben az empátia a feltétele annak, hogy a nemzeti emlékezetek (és identitások) ne kioltásák egymást, ne feloldódjanak, hanem integrálódnak az európai identításban.

Aleida Assmann: *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik* (A múlt hosszú árnyéka. Az emlékezés kultúrája és a történelempolitika). C. H. Beck, München, 2006. 320 p.

Pabis Eszter